

UDC 930.2:003.071]:27(477-25)“10”

**TURKIC-SLAVIC BILINGUALISM OR CHURCH SLAVONIC TEXT?
(THE QUESTION OF INTERPRETATION ACCURACY OF THE GRAFFITI #153
ON THE FRESCO DEPICTING ST. ONUPHRIUS IN ST. SOPHIA CATHEDRAL)**

V. Korniyenko

DSc (History), Senior Fellow

“Sophia of Kyiv” National Conservation Area

24, Volodymyrska Str., Kyiv, 01001, Ukraine

aqwila@ukr.net

The article is devoted to the publication of the newest results of the study of graffiti inscription dated back to the second half of the 11th and early 12th centuries, which was scratched on the fresco depicting St. Onuphrius in the former southern outer gallery of St. Sophia Cathedral in Kyiv (now – Apostolic side-altar). During the graffiti examination in the 1970s, Sergiy Vysotsky has defined it as an inscription of obit character on the death of Kyush, the priest in-chief of Bila Vezha. The author of graffiti accused Ivan to be guilty before God and Saint Onuphrius. The inscription was considered by the researcher as totally Church Slavonic text.

In the 1980s, Omeljan Pritsak has carried out a re-examination of the graffiti published by Vysotsky. The scientist came into the conclusion that the “obscure places” (unclearly) of the researched graffiti marked by the publisher are in fact the words of the language of Torks, settled by the Ruthenian princes on the southern borders of Chernigiv principality in the region of the analistic Bila Vezha. The attribution of certain components of the text to the Torks words written in Cyrillic script gave the reason for the researcher to consider the graffiti as a Turkic-Slavic bilingualism, the only written monument of the Torks language of that time.

The text itself was interpreted as an obit record, which narrated about the death of the nomads authority (“their pagans” or “chorni klobuky”) – the brothers Tetyuk Klyuch and Ivan Chor in the battle in the region of Bila Vezha in 1085, mentioned in “The Homilies of Volodymyr Monomakh”.

According to O. Pritsak, the inscription on the wall of the St. Sophia Cathedral was performed by the son of Ivan Chor and the nephew of Tetiuk Kuch, since this last-mentioned was a representative of the clergy – “the priest in-chief of Bila Vezha”, so he could not have children. O. Pritsak also assumed that the author of graffiti was also a cleric.

The author’s modern research of the original inscription on the fresco depicting St. Onuphrius made it possible to ascertain that the text was scratched exclusively in Church Slavonic language by a professional scribe of St. Sophia as evidenced from the peculiarities of the letters design inherent to the book monuments of that period.

The text narrated about the death of Kyush the priest in-chief of Bila Vezha, that happened because of kidnap of unnamed woman by the person who was called by the author in patronymic of pagan and Christian names – Byakach/Ivanuch. Accordingly, the only Turkic elements of the inscription are two personal names mentioned in the text. Nevertheless, the graffiti is an important testimony of the Torks history of the 11th century.

Key words: Bila Vezha, epigraphy, graffiti, Omeljan Pritsak, Sergiy Vysotsky, Sophia of Kyiv, Torks

ТЮРКО-СЛОВ'ЯНСЬКА БІЛІНГВА ЧИ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ТЕКСТ? (ПИТАННЯ ПРАВИЛЬНОСТІ ПРОЧИТАННЯ НАПISУ № 153 НА ФРЕСЦІ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ СВ. ОНУФРІЯ В СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ)

В. В. Корнієнко

Серед джерел до вивчення історії взаємовідносин кочовиків з Руссю О. Прицак виділяв напис-графіті № 153 на фресці із зображенням св. Онуфрія в західній частині колишньої південної зовнішньої галереї Софійського собору в Києві. Цей текст він трактував як єдину відому тюрко-слов'янську білінгву, яка згадує верхівку чорних клубуків кінця XI ст. і в тексті якої відобразились елементи тогочасної розмовної мови торків. Цей напис був виявлений у Софії Київській С. Висоцьким, публікатор його жодним чином не співвідносив із торками та й узагалі з тюркськими мовними елементами, а розглядав як церковнослов'янський текст XII ст. У статті на основі аналізу наявних матеріалів та виконаних автором сучасних епіграфічних досліджень оригіналу пам'ятки на фресці здійснено спробу розв'язати поставлене в заголовку питання та зрозуміти зміст зазначеного тексту.

Виявлене С. Висоцьким графіті № 153 було опубліковано 1976 р. [Висоцький 1976, 63–67], текст був прочитаний та реконструйований таким чином:

[МЦА]-----
[В]ТАТЪ КЮШЪ ПОПИНЪ БЪЛОВЪЖЪСЪКЪСЪ
КЪІН ~ БАКАЧУАСННВАНЪЮРЪВЪІБО
ЖНІАЛЪАЛЪТНАЛЪВАБУ~

На думку публікатора, напис складався з двох частин, відділених одна від одної хвилястою лінією із двома крапками зверху та знизу (в оригінальній пам'ятці зазначені крапки відсутні. – В. К.). Оскільки такий же знак стоїть наприкінці останнього рядка речення, С. Висоцький справедливо визначив ці знаки як позначення закінчення речень.

Розбивка на слова першого речення в праці С. Висоцького мала такий вигляд: “МЦА [... В]ТАТЪ КЮШЪ ПОПИНЪ БЪЛОВЪЖЪСЪКЪСЪКЪІН”, тобто “місяця... зарубаний Кюш попин біловезький”. Отже, текст визначався як звичний для середньовічної епіграфіки поминальний напис, що складався з вказівки дати смерті біловезького попина на ім'я Кюш, із заміною традиційного для такої формули дієслова *прѣстависа* дієсловом *утати*, яке мало б засвідчити насильницький характер смерті. Щодо датування, то через пошкодження верхнього рядка напису С. Висоцький зміг припустити, що це сталося в червні або липні (іюна або іюла), зважаючи на визначену ним у пошкодженій частині літеру “у” та розмір втраченого слова.

Отже, на думку дослідника, у тексті згадувалась духовна особа, місцем служіння якої була Біла Вежа. За наявними джерелами маємо відомості про три середньовічні населені пункти з такою назвою: Саркел на Дону, а також по одній Білій Вежі в Чернігівському та Переяславському князівствах [Железняк, Корепанова, Масенко, Стрижак 1985, 26]. Безперечно, дуже привабливим видається ототожнення згаданого в написі топоніма із Саркелом, адже наявні археологічні матеріали свідчать про існування тут християнської громади – це знахідки натільних хрестів, енкалпціонів, а також фундаментів церкви в північній частині городища [Плетнева 2006, 117], у якій міг служити попин Кюш. Проте, найвірогідніше, у чому можемо погодитись із С. Висоцьким, мовилося про попина з Білої Вежі на півдні Чернігівського князівства, що, за результатами сучасних досліджень, було засноване в середині XI ст. (вперше згадується в 1080-х рр. у “Повчанні” Володимира Мономаха) на перетині двох важливих шляхів до Чернігова – водного по Острі та сухопутного з Посулля [Коваленко, Сытый 1991].

Другу частину напису С. Висоцький запропонував розбити на слова таким чином: “бака чү, а си Иванъ чю рабъи Божиѣ алъ, ти алъ, тн алъ вабу”. Ця частина тексту тлумачилась як приписка до першого, поминального напису, а в цій приписці мовилося “про якісь трагічні події, внаслідок яких загинув “попин”, а “раби Божі” були захоплені обманом “цим Іваном”, названим автором “бякою”. Останній рядок графіті розглядався як «магічне заклинання або покаяння, у якому тричі повторюється слово “узав”». У цілому, як вважав С. Висоцький, автор напису звинувачував Івана у провині перед Богом та святим Онуфрієм. Пропонована дослідником інтерпретація другої частини напису містила низку припущень, які не впливали навіть із запропонованого ним прочитання та не давали змоги зрозуміти текст у цілому.

За декілька років Б. Струминський звернув увагу на одну з частин другого речення *бакачүаси*, побачивши в ньому тюркську визначальну конструкцію з особовим ім’ям *Бака*. Це припущення спонукало О. Прицака пильніше придивитися до цього загадкового тексту та виділити в тексті графіті № 153 низку тюркських слів, дійшовши висновку, що напис є передачею релігійного (християнського) тексту, у якому тюркські елементи містять головну його частину. Робота О. Прицака побачила світ у 1982 р. [Pritsak 1982], а в 1988 р. вийшов друком у “Питаннях мовознавства” переклад його праці тюркологом А. Кононовим [Прицак 1988], що містив також деякі пізніші уточнення О. Прицака.

Дослідження напису О. Прицак здійснював за опублікованою в монографії С. Висоцького фотографією та прорисовкою. За його результатами, в тексті від церковнослов’янської залишилися слова “місяця”, “попин біловезький”, “Іван” та “раби Божі”, а решта розглядалась як транслітеровані кирилицею тюркські слова.

Перший тюркський елемент *татъ кюшъ*, минаючи пошкоджений рядок та опустивши інтерпретований С. Висоцьким як можливу ініціальну *В* знак на початку, О. Прицак розглядав як передане церковнослов’янською особове ім’я біловезького попа, утворене від тюркського *Tätük* [К]үс ‘*Тетюк Кюч*’.

Наступний тюркський елемент – початкові слова другого речення *бака чүаси* розглядались як передане церковнослов’янською *Bökä Sö[h]asi* ‘*син Бока*’, що стосувалось згаданого далі по тексту Івана Чора, утвореного також від тюркського *Сög*, переданого кириличним *чюр*, у якому остання *g* одночасно була першою в кириличній фразі “раби Божі”.

Наступними тюркськими елементами О. Прицак вважав два слова *алъти алъти*, що тлумачились ним як церковнослов’янська форма двічі повтореного слова *ölti ölti* в значенні того, що померли обидва згадані – Тетюк Кюч та Іван Чор.

Остання тюркська фраза *алъбабу*, із правильно визначеною літерою *б*, а не *в* (як у С. Висоцького), тлумачилась як передана кирилицею фраза *älbä bu* ‘*це – [їхня] (синова) шанобливість*’.

Для з’ясування обставин та часу виникнення тексту О. Прицак звернув увагу на верхній рядок напису, у якому, окрім пошкодженого слова “місяця”, С. Висоцький вказав на прорисовці літеру *Ф*, яку вчений інтерпретував як фрагмент запису року (= 500), визначивши таким чином верхню можливу межу часу виконання графіті 31 серпня 1092 р., а найімовірніше, у межах 80-х – початку 90-х рр. XI ст. Приймавши пояснення С. Висоцького щодо локалізації згаданої в тексті Білої Вежі як міста на південному кордоні Чернігівського князівства, вчений спробував гіпотетично визначити час загибелі чорних клобуків Тетюка Кюча та Івана Чора як 1085 р., пов’язавши їх зі згаданими Володимиром Мономахом подіями “И завтра, на Госпожинъ день, идохом к Бѣлѣ Вежи, и Богъ ны поможе и святая Богородица: избихом 900 половець, и два князя яхом, Багубарсова брата, Асиня и Сакзя, а два мужа толко утекоста” [Повесть временных лет 1950, 160]. На підставі цієї згадки О. Прицак припустив, що під час такої важливої битви загинули руські вояки, а також

і серед цих вбитих могли бути два ватажки чорних клобуків, про смерть яких і повідомляє автор напису. Щодо його особи О. Прицак вважав за можливе припустити, що це був син Івана Чора та, відповідно, племінник Тетюка Кюча, який прийняв сан та був пов'язаний із духовенством Святої Софії, що й дало йому змогу видряпати цей поминальний текст на стіні храму.

Пропоноване О. Прицаком тлумачення графіті як тюрко-слов'янського двомовного напису, хоч і з певною обережністю, знайшло поширення в історіографії як можливе свідчення християнізації чорних клобуків [Стефанович 2018, 59], присутності торків у Києві [Марков 2016, 83], використання кирилиці для передачі короткого тюркського тексту [Туаллагов 2015, 13], огузької мовної присутності на Русі в XI–XII ст. [Дрига 2009, 96–98; 2010, 373–374]. Проте в пропонованому О. Прицаком прочитанні міститься низка суперечностей та помилок, які спробував усунути вже А. Кононов [Прицак 1988, 59].

Не зовсім логічною видається мішанина в графіті тюркських та церковнослов'янських слів, що вийшли з-під пера “професійного писця” та “священника”. Звісно, ми можемо все ж припустити, що автор виріс у середовищі чорних клобуків, тому його рідною мовою була тюркська, якою розмовляли в його оточенні. Можна також припустити, що в руському середовищі ця розмовна мова вбирала в себе відсутні в ній поняття, запозичуючи їх із церковнослов'янської, не лише імена (як-от Іван), а й інші слова та словосполучення (попин, раб Божий, біловезький). Якщо ми приймемо усі ці припущення, то можемо зробити висновок, що автор графіті транслітерував розмовну мову тюрків у церковнослов'янський текст за відсутності відповідних графем тюркської писемності. Теоретично таке пояснення допустиме, адже приклади повної або часткової транслітерації церковнослов'янської формули “Господи, поможи рабу своєму” грецькими літерами зустрічаються серед пам'яток софійської епіграфіки, наприклад, у північній внутрішній галереї виявлені молитви Никити (Господи поможи рабу σ(υ)οεμου Νικυτε) та Антона (Γ(οσπ)οδι μομοзи ραβж σωεμου Αντονοβι). Ця традиція зберігалась і пізніше, серед софійських написів-графіті XVI–XVII ст. зустрічаються транслітеровані латиницею руські імена, як, наприклад, пам'ятний напис Кузьми Івановича (Kuzma Iwanowycz) на саркофазі Ярослава Володимировича (“Мудрого”). Отже, теоретично можна допустити написання автором тюркських слів, транслітерованих кирилицею.

Однак сам тюркський текст не є бездоганим, одразу впадає у вічі неоднорідність виділених дослідником тюркських елементів, аналогії та пояснення яким він змушений був шукати у прикладах мов різних тюркських народів. Звісно, ми можемо прийняти таке пояснення О. Прицака, що мова графіті – це своєрідна *lingua franca* торків, чорних клобуків XI–XII ст., які були неоднорідними в етнічному плані, тож це середовище могло увібрати різні мови. Водночас, добре володіючи навиками книжної писемності, що дає змогу вбачати в авторі графіті досвідченого книжника, у передачі тюркських слів він суттєво плутається, не розуміючи особливостей тюркського вокалізму, внаслідок чого однією кириличною літерою передавалися різні фонемі, зокрема й поділи на слова. Ця обставина однозначно вказує, що тюркська мова була для нього нерідною, тож розглядати його як сина Івана Чора та племінника Тетюка Кюча – згаданих у тексті чорних клобуків, які загинули в битві біля Білої Вежі в 1085 р., доволі проблематично. У свою чергу, це змушує припустити, що напис був замовлений ним у софійського клірика-книжника для увічнення пам'яті своїх родичів. У середньовічній епіграфічній традиції на теренах Русі текст поминальної формули був усталений, він міг розширятись або звужуватись, проте містив такі складові формули: “місяця... в день... представився раб Божий” [Авдеев 2015, 47–52; Корнієнко, Гайдук 2018, 27–28]. Від досвідченого книжника та священника варто було б очікувати навіть на замовлення використання

традиційної для таких написів формули, навіть із вживанням некалендарних (нехристиянських) антропонімів, що було цілком допустимо для XI ст. Адже в руській епіграфіці поширене вживання в молитовних чи поминальних формулах поганських імен, навіть якщо автор і був ревним християнином; прикладом цьому є автограф тмутороканського касожича Дедильця, видряпаний на цій же фресці [Корнієнко 2018, 425–432]. Попри гіпотетичний характер припущення, все ж можливо, що за наполяганням замовника софійський книжник використав звичну формулу поминального запису та “розбавив” текст тюркськими словами, не розуміючи їх та не відчуваючи особливостей тюркського вокалізму, видряпуючи “з голосу”.

Однак, як вдалося з’ясувати під час дослідження оригіналу “тюрко-слов’янської білінгви” та епіграфічного матеріалу, що його оточує, виділений С. Висоцьким “верхній рядок” насправді належить абсолютно іншому графіті [Корнієнко 2018, 465], тож трактувати перше речення як традиційну форму “поминального напису” абсолютно безпідставно. Окрім того, прочитаний С. Висоцьким “єр” в імені Івана насправді є “уком”, у такому разі в тексті “правильний” для прочитання відмінок імені Иванъ змінюється на давальний Ивану, що перекреслює логічний ланцюжок прочитання напису О. Прицаком.

Особливості виконання графіті № 153 дають змогу впевнено визначити руку досвідченого переписувача книг. Про це свідчать, зокрема, не лише в цілому рівні рядки та впевнене видряпування літери, а й їхнє оформлення подвійними рисками, вживання для позначення крапок наприкінці кожного речення хвилястих ліній, видряпування надрядкових знаків (оксія, оковави), приклади яких зустрічаються в синхронних графіті рукописних пам’ятках XI – початку XII ст. [Карский 1928, 227–228; Запаско 1995, 149, 155, 157, 163, 168, 173]. Так само у книжній традиції для прикрашання початку тексту видряпано ініціальну літеру В, прямих аналогій якій наразі виявити не вдалося, хоча окремі елементи оформлення – гострі кінці літер – зустрічаються в пам’ятках другої половини XI ст., наприклад у “Пандектах Антіоха Чорноризця” [Запаско 1995, 161]. Ретельне вивчення оригіналу напису дало змогу встановити, що текст повністю виконаний церковнослов’янською.

З розбивкою на слова перше речення має такий вигляд: втатъзъ Кюшъ попин Бѣловѣзьскыи ‘вбитий Кюш, попин біловезький’. У цьому реченні слово втатъзъ ‘вбитий’ є пасивним дієприкметником минулого часу дієслова втати. Цей дієприкметник має стосунок до особи на ім’я Кюшъ, що справді виводиться від тюркського küş ~ küç ‘сила’, як це справедливо відзначили О. Прицак та А. Кононов [Прицак 1988, 51, 58–59]. Наступні два слова конкретизували, якого саме Кюша було вбито – попина Біловезького. Таким чином, перше речення варто перекладати так: *вбитий Кюш, попин біловезький*.

Певні сумніви у пропонованому трактуванні тексту може справедливо викликати особове ім’я попина – Кюш, адже в контексті належності цієї особи до християнського священства логічною була б вказівка саме християнського імені, а не поганського. Утім, варто зазначити, що гіпотетична можливість вживання останнього щодо духовної особи існувала, проте не в контексті прийняття сану під язичницьким ім’ям, а в контексті наявної на теренах Русі традиції погансько-християнської двоіменності, широко відображеної як у писемних пам’ятках (наприклад, вживання щодо князів як язичницьких, так і християнських імен), так і в епіграфіці, наприклад у графіті Брячислава-Павла [Корнієнко 2010], Путька-Євстафія, Георгія-Нечуя чи Івана-Радяти [Корнієнко 2018, 417–418, 438–349]. Зрештою, і сам автор напису долучився до такої погансько-християнської двоіменності, про що мовитиметься нижче. Така рівнозначність вживання імен свідчить про те, що обидва мали однакову вагу для ідентифікації тої чи іншої особи, її могли визначати або за християнським, або за поганським іменем, залежно від обставин, у яких опинялась

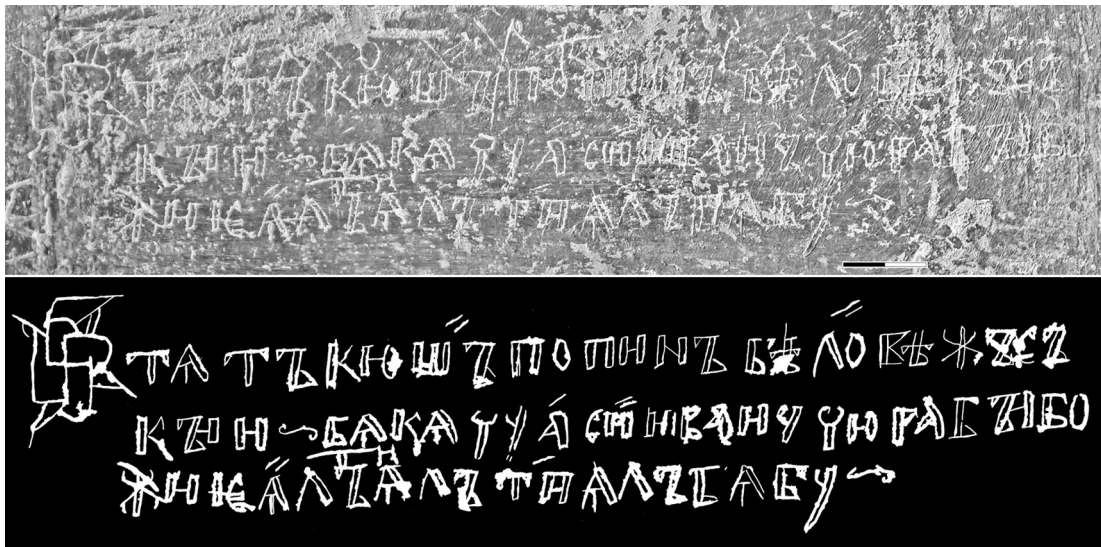
людина, і від того, під яким ім'ям вона була більше відома сучасному їй соціуму. Причому таке явище спостерігалось не тільки в середовищі мирян, а й серед духовенства: яскравим прикладом такої рівнозначності можна назвати києво-печерського чорноризця, блаженного священномученика Йоанна, відомого більше під поганським ім'ям Кукша [Патерик... 1998, 249].

Таким чином, автор графіті чітко ідентифікував особу попина, вказавши її поганське ім'я, що дало змогу читачам зрозуміти, про кого конкретно йдеться в тексті. Адже не варто забувати, що відмітною рисою епіграфічних пам'яток є синхронність часу написання, вони писались не для майбутнього, а для сучасників, тож у текстах вживались відповідні слова-маркери, які давали змогу чітко уявити, про яку саме особу чи подію йдеться в графіті. У випадку з графіті № 153 були вказані певні маркери, за якими сучасники могли впевнено ідентифікувати вбитого біловезького попина Кюша. Проте безособове речення з дієприкметником не розкривало читачам мотиви та виконавця вбивства, які розкриваються в алегоричній формі, однак структура речення та відповідні маркери дають змогу сучасникам так само впевнено розшифрувати послання. Подібні приклади неодноразово зустрічаються серед пам'яток київської епіграфіки [Корнієнко 2013, 16–18; 2018, 31, 440], зокрема й у другому реченні напису № 153, текст якого може бути розбитий на слова таким чином: *Бакачу а си Иванучю рабы Божиє алъ ти алъ ти алъ бабу*.

Початкове *Бака*, звісно ж, не може серйозно розглядатись як лайка щодо Івана, як це тлумачив С. Висоцький, так само як і склади *чу* та *чю* не можуть визначатись як скорочена форма дієслова *чути*. Це підтверджує вживання між словами *Бакачу* та *Иванучю* форми *а си*, що складається з єдиного (з відтінком зіставлення) сполучника *а* та підсилювальної частки *си*. Таким чином, автор графіті визначає особу, якій адресоване послання, – *Бякачу* або *ж Иванучу*. На те, що це саме одна особа, вказує остання частина речення – тричі повторений перфект дієслова *ати* ‘*взяти, схопити*’ – *алъ* із двічі повтореним займенником *ти*: *взяв, ти взяв, ти взяв*. Відповідно, автор графіті називає цю особу по батькові двома іменами: утвореним, як справедливо зазначають О. Прицак та А. Кононов [Прицак 1988, 51, 59], від тюркського *vökä* ‘*силач, богатир, герой*’ поганським іменем *Бака* (з притаманним тюркським мовам чергуванням *ä ~ ö*, переданих кириличними *а*), більше відомим у його оточенні, та християнським ім'ям *Иванъ*, отриманим, вочевидь, після хрещення. Вказівка християнського та поганського імен батька людини правилами маркерами, що давали змогу сучасникам зрозуміти, про кого саме йдеться.

Останнє слово *бабу* конкретизує, що схопленою, а радше, викраденою особою була жінка; заміна *а* на *а* в останньому слові (*бабу* замість очікуваного *бабу*) могла статись під впливом попереднього частого написання слів *а* як автоматична помилка, що мало ймовірно. Імовірніше, така заміна сталася свідомо, приклади її зустрічаються в київській епіграфіці (*раба* замість *раба*), наприклад у написі Мартина Сем'юновича в Кирилівській церкві [Висоцький 1985, 87]. Фраза “раби Божі” в цьому контексті розглядається як вигук, адресований вже безпосередньо тим, хто прочитає цей напис. Тож, загальний переклад тексту має такий вигляд: *Бякачу, або ж Иванучу, раби Божі, взяв, ти взяв, ти взяв бабу*.

Отже, незважаючи на низку помилок у прочитанні та інтерпретації софійського графіті № 153, роботи С. Висоцького та О. Прицака створили необхідні умови для правильного розуміння тексту, у якому невідомий автор розкрив обставини смерті біловезького попина Кюша, що було пов'язано з викраденням жінки Бякачем-Иванучем. І хоча від тюркської частини графіті залишилися тільки два особових імені – *Кюшъ* та *Бака*, можемо повністю погодитись із О. Прицаком, що графіті наразі є важливим свідченням одного з епізодів бурхливого життя “своїх поганих” на півдні Чернігівського князівства останньої чверті XI – початку XII ст.

Фотографія та прорисовка графіті № 153

ЛІТЕРАТУРА

- Авдеев А. Путь формулы “преставился раб Божий”: от поминальных граффити до эпитафий // *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Вып. 30. 2015.
- Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.). Киев, 1976.
- Дрига І. М. Внесок Омеляна Прицака у тюркську історичну лінгвістику // *Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки: матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 28–30 трав. 2008 р.) / [упоряд. О. І. Галенко]. Київ, 2009.
- Дрига І. М. *Pontica: Тюркологічні студії*. Київ, 2010.
- Желєзняк І. М., Корепанова А. П., Масенко Л. Т., Стрижак О. С. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ, 1985.
- Запаско Я. П. *Пам’ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга*. Львів, 1995.
- Карский Е. Ф. *Славянская кирилловская палеография*. Ленинград, 1928.
- Коваленко В. П., Сытый Ю. Н. *Летописная Белавежа (К вопросу о локализации)* // *Археология славянского юго-востока*. Воронеж, 1991.
- Корнієнко В. В. Молитовний напис Брючислава Святополковича з Софії Київської // *Праці Центру пам’яткознавства*. Вип. 18. Київ, 2010.
- Корнієнко В. В. *Корпус графіті церкви Спаса на Берестові (остання третина XI – перша третина XVIII ст.)*. Київ, 2013.
- Корнієнко В. В. *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*. Ч. VIII: південні внутрішня та зовнішня галереї. Київ, 2018.
- Корнієнко В., Гайдук В. *Надгробки з епітафіями XVII–XVIII ст. у фондівій збірці Національного заповідника “Софія Київська”*. Каталог пам’яток. Київ, 2018.
- Марков В. И. *Тюркский след в истории Украины X–XVII вв.* Санкт-Петербург, 2016.
- Патерик Києво-Печерський* / упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала примітки та додатки І. Жиленко. Київ, 1998.
- Плетнева С. А. Древнерусский город в кочевой степи (опыт историко-стратиграфического исследования) // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Supplementum. Вып. 1. Симферополь, 2006.
- Повесть временных лет*. Ч. 1. Текст и перевод / подг. текста А. С. Лихачева, пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова под ред. члена-корреспондента АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. Москва; Ленинград, 1950.
- Прицак О. И. Тюрко-славянское двуязычное граффити XI столетия из собора Св. Софии в Киеве // *Вопросы языкознания*, 1988, № 2.

Стефанович П. С. Идентичность Руси в «имперско-эсхатологической перспективе “Начального свода”» // *Древняя Русь: вопросы медиевистики*, 2018, № 2 (72).

Туаллагов А. А. О некоторых “дешифровках” Зеленчукской эпитафии // *Известия Северо-Осетинского института гуманитарных и социальных исследований им. В. И. Абаева*. Вып. 18 (57). 2015.

Pritsak O. An 11-century turkic bilingual (turko-slavic) graffito from the st. Sophia cathedral in Kiev // *Harvard Ukrainian studies*. V. 6, No. 2. 1982.

REFERENCES

Avdeyev A. (2015), “Put’ formuly ‘prestavisya rab Bozhiy’: ot pominal’nykh graffiti do epitafiy”, in *Gistarychna-arkhealagichnyy zbornik*, Issue 30, pp. 47–52. (In Russian).

Vysotskiy S. A. (1976), *Srednevekovyye nadpisi Sofii Kiyevskoy (Po materialam graffiti XI–XVII vv.)*, Naukova dumka, Kyiv. (In Russian).

Dryha I. M. (2009), “Vnesok Omelyana Pritsaka u tyurks’ku istorychnu linhvistyku”, in *Spadshchyna Omelyana Pritsaka i suchasni humanitarni nauky: materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (Kyiv, 28–30 trav. 2008 r.)*, Compl. by O. I. Halenko, Aratta, Kyiv, pp. 94–105. (In Ukrainian).

Dryha I. M. (2010), *Pontica: Tyurkolohichni studiyi*, Chetverta khvylya, Kyiv. (In Ukrainian).

Zhelyeznyak I. M., Korepanova A. P., Masenko L. T. and Stryzhak O. S. (1985), *Etymologichnyy slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoyi Rusi*, Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).

Zapasko Ya. P. (1995), *Pam’yatky knyzhkovoho mystetstva: Ukrayins’ka rukopysna knyha*, Svit, Lviv. (In Ukrainian).

Karskiy E. F. (1928), *Slavyanskaya kirillovskaya paleografiya*, Izdatel’stvo Akademii nauk USSR, Leningrad. (In Russian).

Kovalenko V. P. and Sytyy Yu. N. (1991), “Letopisnaya Belavezha (K voprosu o lokalizatsii)”, in *Arkheologiya slavyanskogo yugo-vostoka*, Voronezhskyy pedynstytut, Voronezh, pp. 59–66. (In Russian).

Korniienko V. V. (2010), “Molytovnyy napys Bryachyslava Svyatopolkovycha z Sofiyi Kyyivs’koyi”, in *Pratsi Tsentru pam’yatkoznavstva*, Issue 18, Kyiv, pp. 211–217. (In Ukrainian).

Korniyenko V. V. (2013), *Korpus graffiti tserkvy Spasa na Berestovi (ostannya tretyna XI–persha tretyna XVIII st.)*, Instytut ukrayins’koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs’koho NAN Ukrayiny, Kyiv. (In Ukrainian).

Korniyenko V. V. (2018), *Korpus graffiti Sofiyi Kyyivs’koyi (XI – pochatok XVIII st.)*. Ch. VIII: *pivdenni vnutrishnya ta zovnishnya halereyi*, Instytut ukrayins’koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs’koho NAN Ukrayiny, Kyiv. (In Ukrainian).

Korniyenko V. and Hayduk V. (2018), *Nadhrobky z epitafiyamy XVII–XVIII st. u fondoviy zbirtsi Natsional’noho zapovidnyka “Sofiya Kyyivs’ka”*. *Kataloh pam’yatok*, Instytut ukrayins’koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs’koho NAN Ukrayiny, Kyiv. (In Ukrainian).

Markov V. I. (2016), *Tyurkskiy sled v istorii Ukrainy X–XVII vv.*, Evrazia, Saint Petersburg. (In Russian).

Pateryk Kyievo-Pechers’kyi (1998), Compl. and comment. by I. Zhylenko, dim Vydavnychyy dim “KM Academia”, Kyiv. (In Ukrainian).

Pletneva S. A. (2006), “Drevnerusskiy gorod v kochevoy stepi (opyt istoriko-stratigraficheskogo issledovaniya)”, in *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Supplementum*, Issue 1, Simferopol. (In Russian).

Povest’ vremennykh let. Chast’ I. Tekst i perevod (1950), V. P. Adrianovoy-Peretts (Ed.), Compl. by A. C. Likhachev, transl. by D. C. Likhachev and B. A. Romanov, Izdatel’stvo Akademii nauk USSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).

Pritsak O. I. (1988), “Tyurko-slavyanskoye dvuyazychnoye graffiti XI stoletiya iz sobora Sv. Sofii v Kiyeve”, *Voprosy yazykoznavstviya*, No. 2, pp. 49–61. (In Russian).

Stefanovich P. S. (2018), “Identichnost’ Rusi v “impersko-eskhatologicheskoy perspektive ‘Nachal’nogo svoda’”, in *Drevnyaya Rus’: voprosy mediyevistiki*, No. 2 (72), pp. 48–64. (In Russian).

Tuallagov A. A. (2015), "O nekotorykh 'deshifrovkakh' Zelenchukskoy epitafii", in *Izvestiya Severo-Osetinskogo instituta gumanitarnykh i sotsial'nykh issledovaniy im. V. I. Abayeva*, Issue 18 (57), pp. 11–24. (In Russian).

Pritsak O. (1982), "An 11-century turkic bilingual (turko-slavic) graffito from the st. Sophia cathedral in Kiev", in *Harvard Ukrainian studies*, Vol. 6, No. 2, pp. 152–166.

В. В. Корнієнко

Тюрко-слов'янська білінгва чи церковнослов'янський текст?

(Питання правильності прочитання напису № 153

на фресці із зображенням св. Онуфрія в Софії Київській)

У статті публікуються результати вивчення напису-графіті другої половини XI – початку XII ст., який був виявлений на фресці із зображенням святого Онуфрія в колишній південній зовнішній галереї (нині – Апостольський приділ) Софійського собору в Києві.

Під час дослідження графіті в 1970-х рр. Сергій Висоцький визначив його як поминальний напис про наглу смерть біловезького попа на ім'я Кюш, у якій невідомий автор звинувачував такого собі Івана, та підкреслюючи його провину перед Богом і святим Онуфрієм. Напис розглядався дослідником як повністю церковнослов'янський текст.

У 1980-х роках Омелян Прицак здійснив повторне вивчення опублікованого Висоцьким графіті. Вчений дійшов висновку, що відзначені публікатором "темні місця" напису насправді є словами мови торків, яких руські князі розселили на південному кордоні Чернігівського князівства. Віднесення окремих складових тексту до записаних кирилицею торкських слів дало підстави досліднику розглядати графіті як тюрко-слов'янську білінгву, єдину писемну пам'ятку торської мови того часу. Сам текст тлумачився як поминальний напис, у якому мовилося про загибель верхівки кочівників ("своїх поганих", або чорних клобуків) – братів Тетюка Кюча та Івана Чора в битві з половцями 1085 р., яка відбулася в районі літописної Білої Вежі (на півдні Чернігівського князівства) і яку згадав у "Повчанні" Володимир Мономах. На думку Прицака, графіті видряпав невідомий за власним ім'ям син Івана Чора та, відповідно, племінник Тетюка Кюча, адже той був представником кліру – "біловезьким попином", тому не міг мати дітей. Учений також припускав, що автор графіті міг бути належним до духовенства.

Здійснені автором сучасні дослідження оригіналу графіті дали змогу визначити, що його видряпав церковнослов'янською мовою професійним книжником, який, імовірно, працював у софійському скрипторії. У тексті мовилося про загибель біловезького попа Кюша, що сталася внаслідок викрадення жінки особою, яку автор називає по батькові поганським та християнським іменами – Бякач/Івануч. І хоча єдиною торкською складовою напису є два особові імені (Кюш та Бякач), графіті є важливим свідченням із життя середньовічних торків XI ст.

Ключові слова: Біла Вежа, графіті, епіграфіка, Омелян Прицак, Сергій Висоцький, Софія Київська, торки

В. В. Корнієнко

Тюрко-славянская билингва или церковнославянский текст?

(Вопрос правильности прочтения надписи № 153

на фреске с изображением св. Онуфрия в Софии Киевской)

В статье публикуются результаты исследования надписи-граффити второй половины XI – начала XII в., выцарапанной на фреске с изображением святого Онуфрия в бывшей южной внешней галерее (ныне – Апостольский придел) Софийского собора в Киеве.

При исследовании граффити в 1970-х гг. Сергей Высоцкий определил его как надпись поминального характера о гибели беловежского попа по имени Кюш, в которой неизвестный автор обвинял некоего Ивана, изобличая его вину перед Богом и святым Онуфрием. Надпись рассматривалась как написанная по-церковнославянски. В 1980-х гг. Омелян Прицак предпринял повторное изучение опублікованного Висоцьким граффити, придя к выводу, что отмеченные публікатором "темные места" надписи в действительности являются словами языка торков, расселенных русскими князьями вдоль южной границы Черниговского княжества в районе летописной Белой Вежи. Такой подход позволил исследователю сделать вывод о том, что надпись на фреске является своего рода уникальной

тюрко-славянської білінгвою, єдиним пам'ятником тюркського мови періоду Середньовіччя. Навіть текст розглядався як поминальна напис, в якій згадується про загибель верхівки кочовиків ("своїх поганих", або чорних клобуков) – братів Тетюка Кюча і Івана Чора в битві біля Білої Вежі, згадуваної в "Поученні" Володимира Мономаха в 1085 р. За думкою Прицака, напис виконав син Івана Чора і, відповідно, племінник Тетюка Кюча, оскільки останній був представником кліри – "біловежським попином", тому і не міг мати дітей. Також дослідник допускає, що автор міг належати до духовенства.

Виконані автором сучасні дослідження напису показали, що графіти виконані на церковнослов'янській мові досвідченим книжником, ймовірно належавшим до членів скрипторії Софії Київської. В тексті мова йде про смерть біловежського попа Кюша, який став жертвою подій, пов'язаних з похищенням жінки неким Бякачем/Іванучем. І хоча від тюркського елемента мови залишилися тільки два особисті імена, напис є важливим штрихом до історії життя "своїх поганих" на південній межі Чернігівського воєводства.

Ключові слова: Біла Вежа, графіти, Омелян Прицак, Сергій Висоцький, Софія Київська, тюрки, епіграфіка

Стаття надійшла до редакції 5.07.2019